

Estetika performance: Africké masky a jejich role v tradiční africké společnosti

Mgr. JANA JIROUŠKOVÁ, CSc.

Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, Praha
Betlémské náměstí 1, 110 00 Praha 1; e-mail: jana_jirouskova@nm.cz

ABSTRAKT

Symbolem tradičního afrického umění je maska. Evropany je vnímána především z estetického hlediska. Pro Afričana žijícího tradičním způsobem života je však neoddelitelnou součástí každodenního života. Maska je pamětí kmene, připomíná důležité předky, upozorňuje na nedostatky současné společnosti a připomíná tabu, která je třeba dodržovat pro zdárný chod celé společnosti. Na základě několika příkladů především ze západní Afriky jsou dokumentovány jednotlivé role masky při různých přechodových rituálech. Zdůrazněna je především její komunikační role. Maska má své důležité místo i v současné africké kultuře. Motivy masek můžeme nalézt v mnoha výtvarných dílech nebo dramatickém umění.

ABSTRACT

The mask is one of the symbols of the traditional African art. Western people regard the masks primarily as artifacts with some aesthetical value whereas Africans with their traditional way of life understand them as an integral part of their everyday lives. The mask is the memory of the tribe, it reminds people of honoured tribal ancestors, points to failures of the contemporary society and highlights the taboos which are necessary for the sound functioning of the society. On the basis of several examples, especially from Western Africa, roles of the mask in „rites de passage“ are illustrated. The communication role of the mask is also emphasized. The mask plays an important role also in the modern African culture as the motifs of masks can be found in numerous works of art as well as in the contemporary drama.

KLÍČOVÁ SLOVA:

tradiční africké umění, tradiční africká společnost, africká maska

KEYWORDS:

traditional African art, traditional African society, African masks

AFRICKÉ MASKY

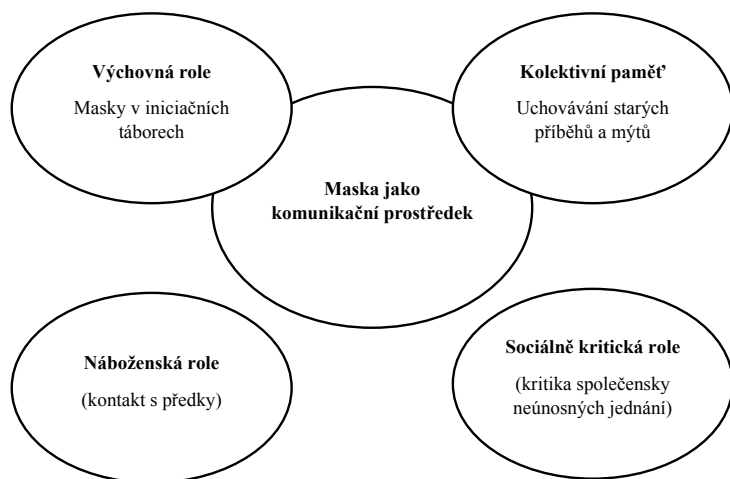
S tradičním africkým uměním je v evropském prostředí často spojována dřevěná obličejová maska, jež je nahlížena téměř výhradně z estetického hlediska. Pro Afričana žijícího tradičním způsobem života je maska však součástí každodenního života. V jeho očích symbolizuje paměť kmene, připomínku všeho důležitého, soudních rozsudků a komunikace se světem duchů¹.

Masky se používají zejména v západní a střední Africe. Ve většině případů se jedná o společnosti neliiterární. Tyto společnosti mají stejně jako společnosti literární potřebu zaznamenávat jednotlivé události z historie a vysvětlovat a odůvodňovat pravidla, která jsou ve společnosti závazná. Maska tak nemá jen roli estetickou, která je z hlediska Afričanů zcela marginální, ale také důležitou roli sociální. Je významným komunikačním prostředkem uvnitř tradičních společenských systémů. Může upozornit na některé nešvary společnosti. Tanečníkovi v masce je dovoleno kritizovat i nejvyšší příslušníky společnosti zcela bez- trestně. Tuto relativní moc má maska jen díky odlišnému chápání jejího významu v tradičních afrických společnostech. Maska komunikuje s účastníky performance nejen prostřednictvím mluveného slova, ale především pohyby či gesty rukou.

Masky jsou především neoddelitelnou částí inici- ačních slavností, při kterých se stávají mladí Afričané dospělými. Masky používají většinou muži a v mnoha případech na ně nesmějí ženy ani pohlédnout. Výjimečně však vystupují v maskách i ženy (např. masky tajné společnosti Bundu z Libérie a Sierry Leone). Avšak ani každému muži není dovoleno účastnit se všech vystoupení masek. Části některých rituálů jsou určeny pouze hrstce zasvěcených a ostatní o nich nemají ani ponětí. Maska je nadána v tradiční africké kultuře zcela zvláštní mocí. Dokáže změnit identitu nositele, který se tak stává dávno zemřelým předkem nebo mocným duchem člověka či zvířete.

Výroba masek podléhá přísným pravidlům. Výběr materiálu je po generace předem stanoven. Některé masky se vyrábějí z lehkých dřev jiné pouze z tvrdých. Stejně tak jsou stanoveny pravidla pro to, jaké prvky se musí na masce objevit (např. postava chameleona na maskách *wambele* od Senufů z Pobřeží slonoviny). Tyto soubory znaků, které smí řezbář použít, mají důležitou komunikační roli. Bez jediného slova zasvěcení členové společnosti poznají obsah sdělení vystoupení masky. Již zmíněná maska *wambele* doprovází duchy čarodějnic na pohřebišť. Tanečník v této masce tančí nad hroby čarodějnic, aby se jejich duchové

¹ Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2015/30,00023272).

Tab. 1: Jednotlivé roviny masky jako komunikačního prostředku

nechtěli vrátit a škodit živým. Řezbář, který masku vyrábí, musí zachovat všechna pravidla, nesmí do díla vkládat žádnou vlastní invenci, která by byla pro ostatní členy společnosti nečitelná. Pokud se rozhodne výrobce začlenit nějaký nový prvek, jako je např. využití syntetických výrazných barev nebo nový tvar (letadlo, plechovka od Coca-Coly aj.), děje se tak vždy v souladu s celospolečenským povědomím. Přidáván může být jen prvek, který je společností přijat a má zcela pevně vymezenou roli.

Každá výroba masky má několik fází: výběr vhodného materiálu, samotná řezbářská práce, pokrytí povrchu malbou nebo dalšími materiály živočišného nebo rostlinného původu. Cílem první fáze výroby masky je vyčlenit výrobní materiál z rostlinné říše a povýšit jej na výjimečnou hmotu, která se stane maskou. Stromy, z jejichž dřeva se masky vyrábějí, mohou být poraženy jen v určitou denní dobu. V tento okamžik má v sobě dřevo stromů největší přítomnost životní síly. Životní síla přejde prostřednic-

tvím masky i na tanečnicka, který v ní vystupuje. Druhá fáze je věnována procesu výroby. V mnoha tradičních společnostech se věnuje výrobě specialista, který pracuje na odlehklém místě mimo vesnici. Při své práci nesmí být nikým rušen. Podle starých a závazných vzorů vytvoří řezbář masku, která má pro členy společnosti jasné sdělení. Není možné zavádět nové symboly, které by příjemce tohoto komunikačního kódu mohly zmást. Poslední fáze je spojena s barvami. Konečné dobarvení masky je rovněž spojeno s mnoha předpisy. Tato fáze je však nejméně konzervativní. V posledních letech došlo v této poslední fázi k mnoha změnám v souvislosti použitými materiály (knoflíky, kousky plechovek, plasty aj), ale také s použitými barvami. Začaly být více používány syntetické barvy a přednost začala být dávana výraznějším barvám.

TYOLOGIE MASEK

Masky je možno rozdělit podle několika hledisek do různých skupin. Podle způsobu

nošení rozeznáváme následující typy: obličejové, přílbové, nástavcové, ramenní a štítové. Nejrozšířenějším typem jsou masky obličejové. Tyto masky zcela zakrývají obličejovou část hlavy a mají pouze úzké průzory pro oči. Masky často zobrazují velmi stylizované obličejy ducha předka či zvířete a jednotlivé proporce jsou značně deformovány. Proto nejsou oční průzory vždy umístěny v oblasti očí masky. Na okraji obličejových masek je řada malých otvorů, kterými jsou provlékána vlákna upevňující masku k hlavě tanečnicka. Otvory současně slouží i pro vlákna, jež upevňují pokrývku hlavy vyrobenou z různých přírodních materiálů, někdy i barvených. Častým doplňkem těchto masek bývají tzv. „paruky“ z vláken z rafiové palmy. Obličejová maska se také výjimečně nosí vodorovně na temeni hlavy. Pokud je maska příliš velká nebo těžká a pro jednoho člověka by bylo obtížné se v ní pohybovat, pomáhají tanečnickovi kolegové, kteří ho podírají dlouhými dřevěnými tyčemi.

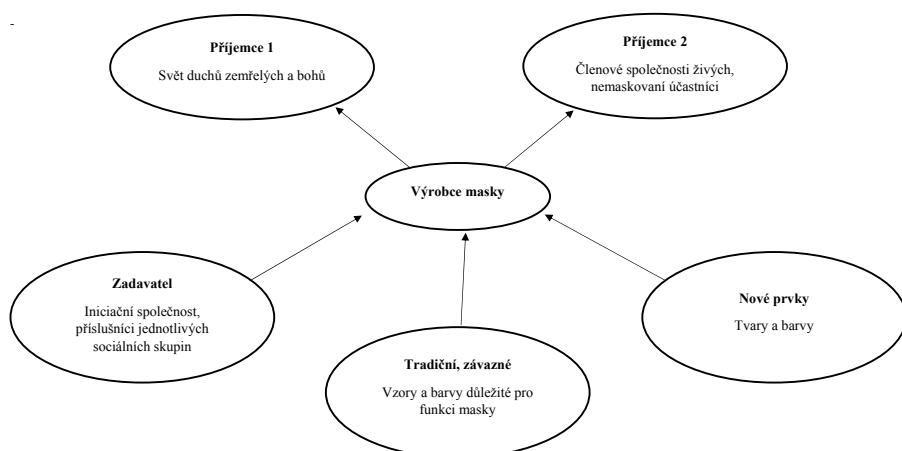
Druhým typem jsou masky přílbové, které zakrývají celou hlavu. Tato maska bývá vydlabána z jednoho kusu dřeva. Na dolním okraji masky jsou umístěny otvory pro připevnění oděvu. K přílbovým maskám patří např. masky kmene Mende v Libérii.

Nástavcové masky nezakrývají žádnou část obličeje, nýbrž jsou umístěny na horní části hlavy. Někdy nejsou tyto masky připevněny přímo k hlavě, ale ke speciální čepičce. K neznámějším nástavcovým maskám patří výrobky bambarských řezbářů z Mali.

Mnohem méně jsou používány masky ramenní. Tyto masky jsou umístěny na ramennou a znázorňují hlavu i část ramen ducha či předka. Tyto masky jsou známy u kmene Bagů žijících na území Guineje.

Na několika místech v Africe jsou používány i prsní štíty (Čokkové z Angoly a Makondové z Mosambiku), které pomáhají tanečnickovi ztvárnit ženskou postavu. Vzácné jsou případy, kdy tanečník drží masku v zubech pomocí příčky na vnitřní straně masky (masky kmene Guro z Pobřeží slonoviny nebo Ibibio z oblasti Nigérie).

Méně častým typem jsou i masky ruční, které jsou známy pouze od Legů z východního Konga. V literatuře se objevuje také označení čepelovité masky. Tímto termínem

Tab. 2: Proces předávání informace v procesu výroby masky

jsou označovány některé masky Dagonů, Mossiů, Kurumbů a Bobů z oblastí Mali a Burkiny Faso. Charakteristická pro čepelovitě masky je plochá obličejová část. V některých případech jsou vyráběny i masky kombinované a obvykle se jedná o spojení masky obličejové nebo přílbové s nástavcovou (Roberts 1999: 34–41).

Dalším kritériem, podle kterého můžeme masky rozdělit, je předmět zobrazení. Zde nalezneme tři skupiny masek: zoomorfní, antropomorfní a kombinované. Zoomorfní masky představují zvíře. Někdy jsou tyto masky kombinací dokonce několika zvířat, neboť mají znázorňovat rozličné vlastnosti, kterými zobrazená zvířata vynikají. Např. buvolí masky jsou velmi rozšířeny u Senufů a Baulů z Pobřeží slonoviny nebo u Idžů žijících v deltě Nigeru, kteří uctívají vodního ducha v podobě hrocha.

Dalším typem jsou masky antropomorfní, které zobrazují tvář člověka nebo celou jeho postavu. Takové masky nalezneme např. u Jaků z Demokratické republiky Kongo, Bambarů, Dagonů, Senufů z Pobřeží slonoviny a Jorubů z Nigérie. Někdy mohou být kombinovány zoomorfní motivy s antropomorfními (Meyer 1990: 32–34).

Třetím kritériem k rozlišení masek je účel, ke kterému byly vyrobeny. Nejrozšířenějšími maskami z hlediska funkčního jsou masky iniciační. Tanečníci vystupují v těchto maskách na závěr iniciačních slavností. Další významnou skupinou jsou masky tzv. tajných společností. V Libérii existuje tajná ženská společnost Bundu a protipól k ní tvoří mužská tajná společnost Poro. U východoliberijských Mendů existuje tajná mužská společnost Ekpa. Etnika hovořící

jazykem joruba mají tajné společnosti Gelede a Egun. Tyto společnosti mají politickou moc a střeží kmenové tradice před ženami a mládeží. Členové těchto společností vystupují v maskách při společných obřadech, jako jsou např. iniciace nových členů, pohřby, různé slavnosti či magické rituály.

U některých kmenů vznikly masky určené pro speciální hodnostáře. U Danů z Pobřeží slonoviny nosí masku muži střežící oheň ve vsi. Mezi rituální masky patří i miniaturní masky, které používají kouzelníci na Pobřeží slonoviny při aplikaci tradičních léčitelských metod. Dospělí Pendeové z Konga nosí drobné repliky iniciačních masek jako důkaz toho, že podstoupili iniciaci. Zcela výjimečně jsou vyráběny masky, které slouží pro zábavu diváků (Kubové z Konga a Čokkové z Angoly). Severonigerijští Nupové a Lokové nosí speciální lovecké masky (Parrindel 1987: 53).

Člověk v masce obvykle nevystupuje sám. Je doprovázen jedním nebo dvěma průvodci, kteří mu pomáhají v pohybu a současně mu poskytují ochranu, neboť maska je nedotknutelná. Tanečník v masce se pohybuje dopředu skoky nebo tanečními kroky. Tyto masky však nelze považovat za taneční. Cílem vystoupení masky totiž není nikdy pouze tanec. Maska také mění hlas, pokud promlouvá s diváky. K tomu slouží speciální zařízení umístěné uvnitř masky, které se nazývá mirliton. Je to rourka s membránou upevněná uvnitř masky. Toto "mluvící" zařízení používají např. Čokkové.

MASKY A INICIACE

Nejčastěji používanými maskami jsou masky iniciační. Vstup do světa dospělých je pro

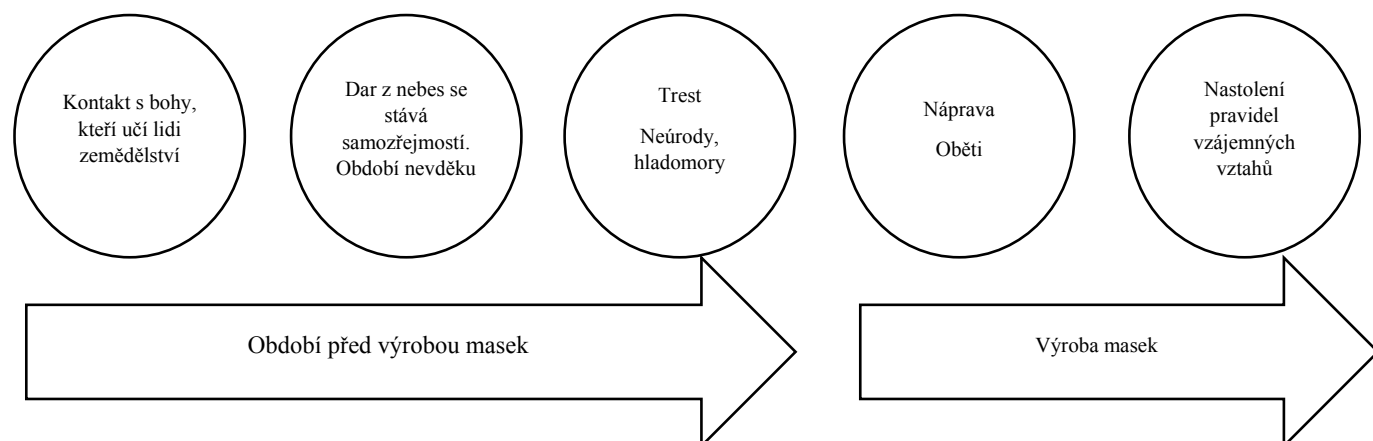
Afričany nejdůležitějším okamžikem jejich života. Tento proces je spojen z řadou odlučovacích a přijímacích rituálů, které jdou doprovázeny jednotlivými typy masek.

K neznámějším maskám v západní Africe patří bambarské masky v podobě antilop, jež jsou zhotovovány ze dřeva. Tyto masky nejsou nošeny přímo na hlavě, ale jsou nejdříve připevněny na čapku z přírodních vláken, která je pak pomocí provázků upevněna na hlavu tanečníka tak, aby při tanečních kracích nespadla. Tanec s těmito maskami není záležitostí jednoduchou, neboť některé nástavce dosahují výšky až jednoho metru. Při obřadech musí tanečník s maskou tančit podle pevně stanovených pravidel.

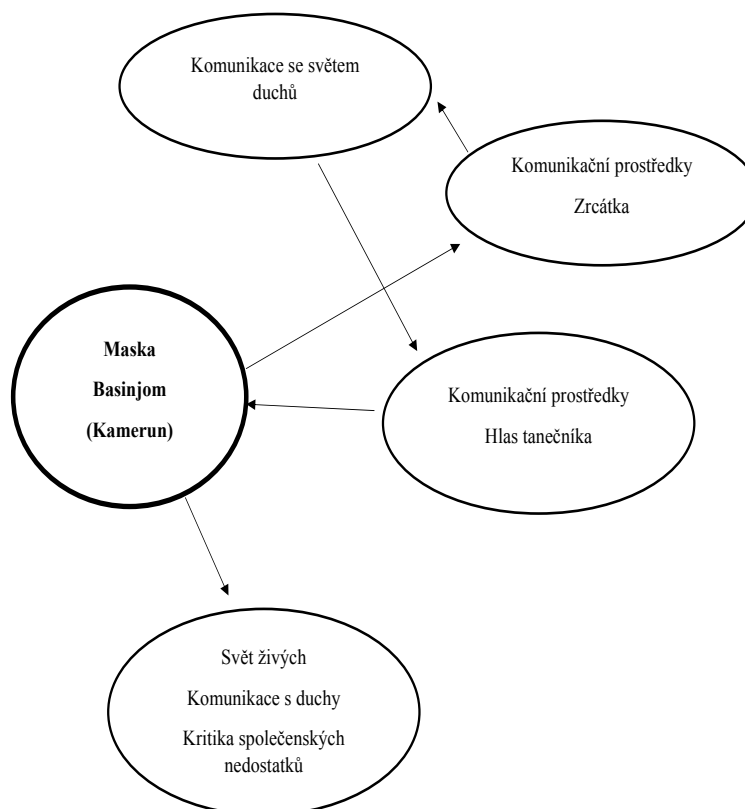
Nástavcové masky můžeme u Bambarů nalézt ve třech stylech a podle nich také určit, z které části jejich území pocházejí. Masky ve stylu *gomba* mají svůj původ na jihovýchodě území. Zde se objevují masky antilopy v kombinaci s chameleonem. Jsou používány především mladými lidmi mezi deseti a dvaceti lety. Hans Himmelheber, německý etnolog, který podnikl několik expedic do západní a střední Afriky, uvádí, že viděl skupiny těchto lidí vystupovat s maskami na místech vzdálených až dvě stě kilometrů od Sikassa, které leží na jihu dnešní republiky Mali nedaleko od hranic s Burkínou Faso (Himmelheber 1960: 73–74).

Druhou a neznámější skupinou jsou antilopí masky používané společností Čivara, podle které je také tento styl pojmenován. Vyřezaná figura antilopy je značně stylizovaná. Má zdůrazněny dlouhé rohy. Nohy jsou poměrně krátké a tělo naopak prodloužené. Antilopí tanec, při kterém se používají, je vyjádřením díky za bohatou úrodu. Při

Tab. 3: Vývoj bambarského příběhu o zemědělcích

Tab. 4: Komunikační systém uplatňovaný v rámci vystoupení masek basinjom v Kamerunu

tomto tanci chlapci tančí v půlkruhu okolo dívky, která jejich tanec doprovází zpěvem.

Na severozápadě území obývaného Bambarů nesou masky vedle antilopích znaků ještě znaky jiných zvířat. Obvykle to bývá chameleon, želva, krokodýl nebo had. Tento styl je označován jako *seguni*. Toto slovo sice v jazyce Bambarů znamená antilopí hlavu, ale rozpoznat ji v samotné stylizované masce lze jen velmi obtížně. Původ *seguni* vysvětluje jeden z bambarských mýtů: za dávných časů žil na zemi Čivara, polobůh a poločlověk, který naučil lidi obdělávat půdu. Lidé však byli nevďeční, a jakmile sklidili první větší úrodu, přestali poloboha uctívat. Čivara se velmi rozhněval a vykopal si hrob vlastní hlavou, která se podle bambarských představ podobala ostří motyky, a sám se v něm pohřbil. Na paměť Čivary lidé pak začali zhotovovat masky a slavit tancem každoroční svátek setí. Tato legenda svědčí o tom, že dnešní Bambarové vidí v maskách *seguni* stylizované vyobrazení motyky, kdežto jejich název a forma jasně dokazují, že jejich základem je druh antilopy. Ztráta původního obsahu vedla k tomu, že maska představující antilopu *čivara* se změnila v stylizovanou masku *seguni*, zbavenou určitého smyslu (Rumsey 1949: 121).

V mýtu o prvních zemědělcích má maska roli prostředníka mezi bohem a člověkem. Je nástrojem udobření. Člověk vytváří masku jako poděkování za úrodu. Nemůže však vytvořit masku podle vlastních představ. Protože maska podle jeho představ by v sobě neskrývala čitelné sdělovací znaky pro Boha, který má zaručit dobrou úrodu i v následujících letech.

Zoomorfní masky vytvářejí také Senufové z Pobřeží slonoviny, kteří jsou Evropanům známí díky plastikám a maskám, na kterých se objevuje stejný tvar očí jako u portrétů malíře Amedea Modiglianiho. Většina zoomorfních masek vytvořených tímto etnikem je určena pro mužskou společnost Lo. Tato společnost se stará o kult předků. Noví členové společnosti Lo se vedle mnoha jiných dovedností, které souvisejí s kultem předků, musí také naučit ovládat tajnou řeč. Rozdělení senufské společnosti do jednotlivých kast se také odrazilo v používání masek.

Rolnická kasta používá nejčastěji zoomorfní masky představující jako u Bambarů stylizovanou hlavu antilopy s dlouhými rohy a velkou tlamou. Na čele antilopy bývá umístěna drobná figura ptáka, který svírá v zobáku ocas chameleona. Na jihu Pobřeží slonovi-

ny dává tato kasta přednost masce hrocha. Masky *korubla* mají ochraňovat před zlými čarodějnicemi. Tyto masky mají dvě velké tlamy a několik malých rohů.

Jiná maska, kterou Senufové nazývají *glegle*, má pouze jednu tlamu a dva rohy. Tanečník v této masce má v rukou zvonce a bubínek. Maska *glegle* je velmi obávaná a mnozí členové společnosti ji nikdy v životě nespátí. Pokud by ji však přes veškeré zákazy a opatření spatřil někdo nepovolaný, mohl by za tento troufalý čin zaplatit i životem. Sama maska má moc rozsévát smrt. Pokud by se tanečník v masce postavil proti vanoucímu větru a začal intenzivně bubnovat, způsobil by smrt toho, kdo by v tomto směru stál. Maska však může přinést i značnou moc svému nositeli. Jeden večer v roce v září se muž s maskou vydává na hřbitov. Tam si svlékne oděv, vykopá jámu, hodí do ní kosti čarodějnice a zapálí je. Prameny však nevyprávějí o tom, jak tyto kosti získal. Tímto rituálem je čarodějnice navždy zbavena moci a již nemůže nikomu škodit.

Jiné masky s názvem *mundiali* mají rovněž podobu stylizované antilopí hlavy s dlouhými, na konci zahnutými rohy. Úkolem těchto masek je uvádět zasvěcené do posvátného háje předků (Foster 1966: 96–102).

Kromě uvedených masek společnosti Lo vyrábějí Senufové ještě masky s lidskou tváří, které jsou lemovány drobnými výčnělky a nazývají se *gbonbonja*. Oblíbené jsou rovněž ptačí masky, představující mytického ptáka *salao*. Další maskou, v níž se prolínají ele-

menty několika zvířat, je helmovitá maska *wambebe*. Na této masce nalezneme antilopí rohy, krokodýlí tlamu a kly divokého prasete. Maska představuje mocnou sílu, která může zakročit proti čarodějnictví a zlým duchům. Společnost Poro používá tyto masky při iniciaci nových členů a při pohřebních rituálech.

Některá etnika vyrábějí masky, které v sobě spojují jak rysy antropomorfní, tak i zoomorfní. Afričané věří, že tanečníci vystupující v těchto maskách mají vlastnosti zobrazených tvorů. Příkladem mohou být Banyangové, kteří žijí v Kamerunu na hranicích s Nigérií. Při vystoupeních s maskami se zde objevuje maska tvora, který je napůl člověk a napůl zvíře. Stvoření se nazývá *basinjom* a jeho hlavní funkcí je zprostředkovat účastníkům vystoupení hlasy z jiného světa. Oči masky tvoří zrcátka, která jsou odrazem tohoto jiného světa. Tato maska také smí kritizovat beztrestně některé společenské nešvary jako např. hamižnost, egoismus apod. Maska *basinjom* je vytvořena ze dřeva a má čelenku z perí. Oděv je tvořen bavlněnou textilií, jež je částečně zdoben mušlemi kauri. Okolí krku, konce rukávů a dolní okraj kostýmu je olemován rafiovými vlákny (Goldberg 1987: 128).

U Čokvů, kteří žijí na území Angoly, si vytvářejí vlastní masky dokonce samotní inicianti v iniciačních táborech. Patronem čokveského obřízkového rituálu je duch jménem *mukiši wa cikunza*. Jeho maska je zdobena velkými kruhy, které jsou symbolem moci a plodnosti. Těhotným ženám

a lovcům má zaručit úspěch maska *hamba wa cikuma*. Slovem hamba (pl. mahamba) označují Čokvové duchy mrtvých předků. Rozzlobený duch *hamba* může způsobit nemoc, ženám gynekologické problémy a muže může postihnout neúspěchem při lovu. Dalším důležitým duchem je *makulwana*, který představuje jak matrilineární, tak i patrilineární předky. Symbolem tohoto ducha jsou dvě termitiště. *Makulwana* není příliš nebezpečný, neboť způsobuje jen méně závažná onemocnění, a v některých případech může dokonce napomoci lovcům k dobrému úlovku. *Mukiši* je duchem zemřelých předků. Stejně označení má i člověk, který se vrátil z říše mrtvých a nyní se prochází v buši. V době konání přípravy k iniciačním slavnostem je *mukiši* přítomen v iniciačním táboře, který Čokvové nazývají *mukanda*. Duch *mukiši wa cikunza* je patronem iniciace. Slovo *cikunza* znamená v jazyce Čokvů travní kobylku, která je symbolem plodnosti (Bacquart 1998: 94).

V iniciačním táboře nalezneme také masku bláznů, která se nazývá *čizaluke* a slouží k určitému uvolnění při jinak velmi vážných obřadech. Jinou důležitou maskou v táboře *mukanda* je *kalelwa* představující významné předky. Tato maska bývá ověncena velkou korunou s malými kroužky (Jordan 1998: 231).

K nejkrásnějším patří další skupina dřevěných masek, ke které náleží i maska náčelníka *čiongo* a dívčí maska *mwana pwo* nebo pouze *pwo*. Obě tyto masky nemají nic společného s iniciací. Masky *pwo* byly dříve symbolem matky kmene, dnes však představují pouze krásné dívky.

Nejdůležitějšími a neznámějšími maskami Čokvů jsou *čikungu*, které představují předky náčelníka. Smějí je nosit pouze náčelníci a jeho nejbližší příbuzní. Používají se vždy, když se obětuje předkům, kteří jsou žádáni o pomoc v nějaké důležité věci.

Dalším umělecky velmi zajímavým etnikem jsou Kranové z Pobřeží slonoviny. Na maskách Kranů objevíme cylindrické tvary, malé pyramidy a polokoule. Obličejové masky jsou tvořeny prolamováním jednotlivých ploch. Název masky v sobě zahrnuje označení pro hlavu – *kila*. Např. výraz *čikila* se používá k označení masky levharta. Název masky může odrážet i činnost, kterou tanečník v masce vykonává (*ble-kila* znamená zpívající maska). Kranská maska *bie* označuje slona, který je symbolem osoby, jež si zaslouží respekt svého okolí. Po-

dobu šimpanzí hlavy mají masky *yo a uekila*. Tyto obličejové šimpanzí masky bývají složeny ze dvou částí. Jedna zahrnuje celý obličej a horní čelist, zatímco druhá, menší část tvoří pouze spodní čelist. Obě čelisti jsou k sobě připevněny provázky (Bastine 1956: 33–35).

Pro výrobu masek konžských Jaků neexistují žádné závazné normy. Obvykle se však obměňuje několik základních variant. Na různých místech bývá stejný typ masky doplněn stejným typem účesu. Masky většinou zobrazují lidské obličejové tváře. Zvířecí varianty se vyskytují jen zřídka. Lidské obličejové masky mají dlouhý, nahoru ohnutý nos, který může vzdáleně připomínat ptačí zobák. Tento typ nosu však nemají všechny masky. Nos může být stylizovaný i do podoby trojúhelníku. Podle vyprávění řezbářů měl "ptačí" nos připomínat zobák mytického ptáka *mrondo*. Tato hypotéza se zdá být velmi pravděpodobná, neboť existuje jiný typ masky, která se jmenuje *mwelo*, kde opravdu uvidíme nos, o jehož podobě s ptačím zobákem nemůže být pochyb.

Masky jsou kolorovány červeně, černě a bíle. Pod očima mívají několik svislých pruhů. Tyto pruhy jsou buď bíle kolorované, nebo vypalované. Vypalováním jsou vytvořeny také otvory na okraji dřevěné obličejové části masky, ke kterým se připevňuje účes vytvořený z rafiových vláken. Součástí všech iniciačních masek Jaků jsou různé varianty těchto účesů, které se nazývají *muhanda*. Mezi jednotlivá rafiová vlákna jsou vpleteny i drobné kovové předměty a amulety.

Iniciační masky Jaků je možno rozdělit do několika typů. K nejoblíbenějším patří maska, která byla dříve nazývána *khaluka* a nyní se pro ni ujal název *mbala*. Obličejová část této masky je vyřezaná ze dřeva. Na temeni bývají umístěny nejrůznější figury, z nichž každá má svůj symbolický význam a může ukazovat, jaké hodnosti dosáhl její nositel v iniciačním táboře. Figura bývá vyřezána celá ze dřeva, ale v některých případech jsou vyřezány pouze nohy, ruce a hlava s krkem a jsou k sobě připojeny rafiovými vlákny. Tyto figury znázorňují nejrůznější scény z každodenního života. Nejraději však Jakové na tomto druhu masek znázorňují scény erotické. Některé masky *khaluka* znázorňují porod nebo pijáky palmového vína. Nalezeme zde i růžově nabarvené figury Evropanů v uniformách. Všechny znázorněné scény mají svůj význam, kterému vesničané

velmi dobře rozumí. Např. figura smutného sedícího muže s hlavou poněkud předkloněnou bývá vysvětlována tak, že žena může učinit muže nešťastným, i když se za něho neprovdá.

Vyřezané figury mají výrazné nosy, stylizované tělo a obličej pokrytý bílou barvou. Oblíbeným předmětem na iniciačních maskách je i chýše, která je vytvořena z dřevěné konstrukce, pokryta textilem a zdobena geometrickým dekorem. I tato chýše má symbolický význam, neboť mladík se po iniciačním obřadu stává dospělým, tím získává právo založit si vlastní rodinu a k tomu, aby tento krok mohl učinit, je třeba mít také vlastní obydlí. Na nástavcích jsou znázorněny v menší míře i zvířecí figury. Na konci iniciačních slavností se tančí tance s těmito maskami, které jsou vždy netrpělivě očekávány. Před tím, než se objeví samotné masky, jsou přednášeny verše. Funkcí těchto zpěvů je sociální kritika. Při tomto obřadu je dovoleno žertovně napadnout některé zlozvyky spoluobytel nebo i chování samotného náčelníka. Je dovoleno také zesměšnit i významné hodnostáře (Devish 1979: 121–129).

V evropských sbírkách nejčastěji nalezneme masky typu *ndemba*, které vyrábějí sami chlapci v iniciačních táborech. Tyto masky mají určenou přesnou hierarchii, ale fantazie tvůrců není ničím omezena, a proto lze najít i mnoho individuálních stylů. *Ndemba* se vyrábějí z měkkého dřeva a mají relativně malou obličejovou část, která je ohraničena vystouplým lemem, a nos ohnutý nahoru.

Další maskou, kterou lze v iniciačním táboře nalézt, je *mwelo*. Tato maska není vyráběna ze dřeva, nýbrž z prutů navzájem spojených rafiovým vláknem. Na konstrukci z prutů je natažena síť, na které jsou umístěny oči a ústa vyřezané z kalabaše stylizovaný ptačí zobák místo nosu. Masky *mwelo* si nasazují chlapci, pokud musejí z nějakého důvodu opustit iniciační tábor v průběhu své přípravy. Z větší části tyto masky představují lidské tváře, ale objevují se i stylizované zvířecí hlavy.

Jako ochrana před zlými duchy, kteří by mohli iniciovaným uškodit, slouží další dva typy masek – *kakungu*, která je mužskou variantou, a *kazemba*, která představuje variantou ženskou. *Kakungu* je považována za mocnější a bývá také mnohem větší než maska *kazemba*. Obě masky mají dřevěnou obličejovou část lemovanou rafiovými vlákny,

do nichž jsou zasazeny nejrůznější amulety (Sanders 1999: 33–36).

Ve východní Africe se mnoho etnik výrobě masek nevěnuje. Výjimku tvoří Makondové, kteří vyrábějí přílbové a obličejové masky. Makondové jsou matrilineární společnosti, která žije na obou březích řeky Ruvuna na hranicích mezi Tanzánií a Mosambikem. Uvnitř této skupiny nalezneme několik podskupin a existují také rozdíly mezi Makondy z Tanzanie a jižními Makondy z Mosambiku. I ve výrobě masek se tyto skupiny liší. Makondové v Tanzanii obvykle používají masky obličejové, zatímco u Makondů v Mosambiku převládají masky přílbové.

Vystoupení masek je obdobně jako u jiných etnik spojeno s chlapeckou iniciací, jež se v jazyce Makondů nazývá *likumbi*. Obvykle se tyto slavnosti konají v období sucha. Chlapci se vrací z iniciačních táborů “znovuzrození” právě v době, kdy přichází období dešťů. Iniciace chlapců je spojena s tetováním, obřízkou, broušením zubů a se získáním nových znalostí o životě společnosti v iniciačních „školách“.

Přílbové masky Makondů jsou vyřezány velmi realisticky a představují lidské obličej. Mají na sobě tetování i *ngoma*, malé válečky, které se umísťují do horního rtu. Masky používané při iniciacích se nazývají *muti wa lipiko*.

Příslušníci etnika Bobo a Bobo Oule, kteří jsou známí také pod jménem Bwa, žijí na horním toku řeky Volty v dnešní Burkině Faso. Bobové považují přírodu za zdroj blahobytu. Věří, že přirozená rovnováha, kte-

rou vytvořil bůh stvořitel Wuro, je narušována lidskými hříchy. Hlavním cílem rituálů je uchovat harmonii mezi bohem, člověkem a zemí. Masky Bobů jsou zhotoveny ze dřeva a rostlinných vláken a pomalovány přírodními barvami. Nástavce jsou zdobeny geometrickými vzory. Nejčastěji představují ducha zvaného Do, který je prostředníkem mezi člověkem a bohem. Tajemství masek, které vyrábějí kováři, je chráněno před ženami a dětmi. Identita maskovaných tanečnicků je známa pouze příslušníkům tajné společnosti Do, kteří organizují všechny rituály spojené s vystoupením tanečnicků v maskách.

Při východu slunce vstupuje do vesnice průvod masek. První kráčí maska hada, pak následuje buvolí maska a dvě masky sov. Pod maskami se skrývají členové tajné společnosti Do. Mají na sobě objemný oděv z rařiových vláken, který je rovněž dílem kovářů.

Buvolí maska nazývaná *n'sinh* se objevuje první den každoroční slavnosti masek. Jejím úkolem je odehnat zlo, které způsobil člověk v důsledku narušení přírodní rovnováhy. Maska chameleona zvaná *n'-nan gui* je spojována s přechodem člověka do říše duchů a proto vystupuje při pohřebních obřadech. Antilopí maska se nazývá *kaan*. Tanečníci v těchto maskách odpoledne a večer tančí mezi lidmi, aby vymýtili negativní energii, která se ve společnosti nahromadila od poslední slavnosti. Teprve po ukončení této očistné slavnosti může být zahájeno setí. Postup při tanci je přesně předepsán a dodržování těchto pravidel za-

ručí celé vesnici dobrou úrodu, zdraví a všeobecnou prosperitu. Jakékoliv odchylky od předepsaného způsobu pohybu mohou být příčinou katastrofy.

Každý rok se u Bobů koná slavnost, při které maskovaní tanečníci doprovázejí duši mrtvého do říše předků. Při těchto tancích se pohybují v procesích a tančí na různých místech vesnice. Když dokončí svůj tanec, je vesnice očištěna a duše může spokojeně přebývat v říši mrtvých. Tance jsou fyzicky náročné a často jsou doplňovány akrobatickými prvky. Tanečnický doprovod hlasitý zvuk rohů a bubnů. Hlučná hudba má probudit duši mrtvého a dovést ji do říše předků.

ZÁVĚR

Maska má v tradiční africké společnosti nezastupitelnou roli. Je součástí řady přechodových rituálů především v oblasti západní a střední Afriky. Má funkci komunikační, výchovnou, soudní, střeží minulost a prosperitu celé společnosti a v neposlední řadě dokáže také léčit či předcházet mnohým chorobám. S vystoupením masek je spojena řada rituálů s pevně stanovenými pravidly a to nejen závazných pro zhotovitele, ale i pro tanečníky v maskách a přihlížející publikum. Maska má své důležité místo i v současné africké kultuře. Motivy masek můžeme nalézt v mnoha výtvarných dílech nebo dramatickém umění. Své poselství si africké masky uchovaly navzdory působení globalizace v oblasti afrického kontinentu.

LITERATURA

- Bacquart, J. (1998). *The Tribal Arts of Africa*. London: Thames and Hudson.
- Bastin, F. M. (1956). *African Art*. Durban: Galileo Press.
- Bleahey, R. (1978). *African Mask*. New York: St Martin's Press.
- Devish, J. (1979). *The Art of Yaka and Suku*. Toronto: Toronto Press.
- Filey, C. (1999). *The Art of African Mask*. Mineapolis: Lerner Publication Co.
- Fisher, S. (1993). *African Art*. Washington D. C.: Golden Press.
- Foster, H. (1966). *Senufo*. London: 5 Continents Editions.
- Goldberg, S. (1987). *Senufo Sculpture from West Africa*. Mineapolis: General Books.
- Granuti, A. (1982). *West African Mask*. New York: Universal Color Slide Co.
- Himmelheber, H. (1960). *Negerkunst und Negerkünstler*. Braunschweig: Klinckschardt &
- Jordán, M. (1998). *Chokwe*. New York: Rosen Pub. Group.
- Meyer, S. (1990). *Introduction in African Religion*. New York: Fct on File.
- Monti, F. (1969). *African Mask*. London, New York: Hamlyn.
- Parrindel, J. (1987). *African Traditional Religion*. Boston: Beacon Press.
- Roberts, L. (1999). *Animals in African Art*. New York: Coreli.
- Robertson, P. (2001). *Antropology of Masks*. Philadelphia: Nelson Press.
- Rumsey, T. (1949). *Bambara*. New York: Pantheon Books.
- Sanders, W. (1999). *Yaka Dreams*. Washington: Steyler.
- Simson, P. (1978). *West African Mask and Muses*. London: Faber and Faber.